

**ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЮРИДИЧНИХ ДЕФІНІЦІЙ У ПРОЦЕСІ
ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
СУБ'ЄКТІВ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН**

Досліджено співвідношення понять «відповідальність», «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність» і «конституційно-правова відповідальність», що дало можливість комплексно встановити ступінь відображення соціальних, правових і конституційно-правових принципів у процесі юридичного закріплення й застосування конституційно-правової відповідальності до суб'єктів владних відносин.

Ключові слова: *відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність, суб'єкти владних відносин.*

© КНИШ Віталій Васильович – кандидат юридичних наук, доцент Навчально-консультативного центру Одеської національної юридичної академії у м. Івано-Франківську

Исследовано соотношение понятий «ответственность», «социальная ответственность», «юридическая ответственность» и «конституционно-правовая ответственность», что дало возможность комплексно установить степень отражения социальных, правовых и конституционно-правовых принципов в процессе юридического закрепления и применения конституционно-правовой ответственности к субъектам властных отношений.

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, юридическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, субъекты властных отношений.

In the article investigational correlation of concepts «responsibility», «social responsibility», «juridical responsibility» and «constitutionally law responsibility». Correlation of these concepts, in author's opinion, will enable complex to set the degree of reflection of social, juridical and constitutional law principles in the process of the legal fixing and application of constitutionally legal responsibility to the subjects of state power relations.

Key words: responsibility, social responsibility, juridical responsibility, constitutionally law responsibility, subjects of state power relations.

Конституційно-правова відповідальність як різновид юридичної відповідальності – це один з ефективних засобів удосконалення діяльності державних органів та засіб забезпечення ефективної взаємодії між ними. Саме тому нормативне визначення даного виду відповідальності має важливе значення як для державотворчої практики в цілому, так і для функціонування кожного державного органу зокрема.

Відправною категорією у дослідженні конституційно-правової відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин є дефініція конституційно-правової відповідальності, зі змісту якої випливає обсяг та характер правового регулювання у цій сфері. Процес юридичного закріплення та подальшого застосування даного виду юридичної відповідальності має логічно базуватися на понятійному апараті. Тому його дослідження доцільно розпочати з понять «відповідальність», «соціальна відповідальність», «юридична відповідальність», а вже потім переходити до самого поняття «конституційно-правова відповідальність». У довідково-енциклопедичній літературі загальне поняття «відповідальність» тлумачиться як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за дії, вчинки, слова...»¹.

Отже, загальне поняття «відповідальність» характеризується наступними ознаками: 1) виражається у формі певного обов'язку відповідати за певну ділянку роботи, справу, за дії, вчинки, слова; 2) обов'язок, через який виражається відповідальність, може бути покладений кимсь на відповідального суб'єкта (імперативний аспект) або взятий цим суб'єктом на себе самостійно (диспозитивний аспект); 3) дане поняття стосується як соціальної сфери (взаємодія «людина – людина» чи «людина – суспільство»), так і природної чи технічної сфери (взаємодія «людина – природа», взаємодія «людина – техніка» або взаємодія «людина – засоби виробництва»); 4) засобом забезпечення найзагальнішого поняття «відповідальність» є як соціальні, так і технічні норми у всіх їхніх різновидах та формах.

Відповідальність – це категорія етики і права, що відображає особливе соціальне та морально-етичне ставлення особи до суспільства, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм². Вона також розглядається «як реакція суспільства на поведінку індивіда (суспільна

відповідальність)» та «як система відповідей індивіда на вимоги суспільства (особиста відповідальність)»³. З цього приводу Л.О. Макаренко та С.В. Бобровник зазначають, що «...між суспільством та індивідом існує взаємозв'язок. З одного боку, суспільство покладає на індивіда обов'язок вчиняти суспільно корисні вчинки, а з іншого – воно зобов'язане сприяти суб'єкту в здійсненні ним своїх прав та обов'язків та несе за це відповідальність»⁴.

Отже, загальне поняття «відповідальність» у сфері суспільних відносин втілюється через родові поняття «соціальна відповідальність» як специфічну форму соціальної взаємодії між суспільством та індивідом, а також між самими індивідами, які підпадають під дію соціальних норм.

В свою чергу, С.В. Бобровник поділяє соціальну відповідальність на неправову та правову. На її думку, неправова соціальна відповідальність не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо. Правова відповідальність, на її думку, настає за порушення норм державно-організованого права, має активний характер, оскільки передбачає активний психічний вплив на порушника аж до застосування примусового фізичного впливу⁵. В.М. Марчук та Л.В. Ніколаєва розглядають соціальну відповідальність у двох аспектах – позитивному, або перспективному, (усвідомлення особою власного обов'язку перед суспільством, перед іншими людьми та узгодження своєї поведінки з усвідомленим обов'язком) та негативному, або ретроспективному, (необхідність відповідати за вчинки, що суперечать певним соціальним нормам)⁶. Аналогічний підхід до розуміння соціальної відповідальності застосовує Д. І. Бернштейн, виділяючи два основні аспекти у соціальній відповідальності – відповідальність за виконання обов'язку, що передбачений соціальною нормою та відповідальність за порушення такого обов'язку⁷.

Враховуючи вказані вище підходи та зв'язок із загальним поняттям «відповідальність», для соціальної відповідальності характерні наступні особливості: 1) є різновидом та одночасно формою втілення загального поняття відповідальності у соціальних відносинах (через взаємодію «людина – людина» чи «людина – суспільство»); 2) оформлюється у вигляді соціального обов'язку зобов'язаних соціальних суб'єктів вчинити певні дії або утриматись від певних дій на користь уповноважених соціальних суб'єктів (на користь суспільства в цілому, окремих соціальних груп чи індивідів). При цьому зобов'язаним суб'єктом у цих відносинах може бути як суспільство та його інститути перед індивідом (суспільна відповідальність), так і індивід перед суспільством та його інститутами (особиста відповідальність); 3) виражається в оцінці виконання соціального обов'язку, є критерієм якості його виконання зобов'язаним соціальним суб'єктом та у зв'язку з цим може бути перспективною (позитивною), що передбачає сумлінне виконання обов'язку, або ретроспективною (негативною), що передбачає застосування заходів соціального впливу за порушення (невиконання чи неналежає виконання) такого обов'язку; 4) врегульовується соціальними (в т. ч. й правовими) нормами. Залежно від того, якими соціальними нормами вона врегульовується, соціальна відповідальність може бути правовою (урегульованою правовими нормами) та неправовою (врегульованою нормами моралі, політичними, корпоративними, релігійними та іншими соціальними нормами).

Втілення соціальної відповідальності у правових нормах, виділення на цій підставі такого різновиду соціальної відповідальності, як юридична (або правова) відповідальність, дає змогу стверджувати: щодо загального поняття «відпові-

дальність» та родового поняття «соціальна відповідальність» така категорія, як «юридична (правова) відповідальність», є видовим поняттям. Як зазначає Л.О. Макаренко, юридична відповідальність – це важливий елемент правового регулювання суспільних відносин, суть якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування суспільних відносин, надання їм системності і стабільності, уникнення різких загострень соціальних конфліктів, втілення принципів соціальної справедливості, підвищення рівня цивілізованості та культури суспільства⁸. В свою чергу, Н.М. Оніщенко, досліджуючи основні підходи до розуміння юридичної відповідальності, виділяє три основні групи наукових позицій з даного питання: 1) заперечення двоаспектної (позитивної та негативної) юридичної відповідальності (М. Марченко, О. Лейст, С. Поленіна); 2) категорична констатація двоаспектної (позитивної та негативної) юридичної відповідальності (В. Нерсисянц, А. Піголкін, В. Лазарев та ін.); 3) згадка у наукових працях про наявність негативної (ретроспективної) та позитивної (перспективної) юридичної відповідальності без аргументації власного погляду з цього приводу (А. Васильєв, Л. Морозова)⁹. Н.М. Оніщенко дає визначення позитивної та негативної юридичної відповідальності. На її думку, позитивна юридична відповідальність – це вид юридичної відповідальності, який являє собою відповідну реакцію держави та суспільства на здійснене соціально корисне правомірне діяння особи у вигляді застосування різних заходів правового заохочення¹⁰. Негативну юридичну відповідальність Н.М. Оніщенко визначає як особливий вид юридичної відповідальності, що являє собою відповідну реакцію суспільства та держави на здійснене особою винне протиправне діяння в формі застосування до неї заходів державного примусу (заходів особистого, майнового та організаційного характеру)¹¹.

Отже, можна виділити наступні особливості юридичної (правової) відповідальності як видового поняття: 1) є специфічною формою соціальної відповідальності, яка має на меті упорядкування суспільних відносин правовими засобами та втілюється у правових нормах; 2) на відміну від інших форм соціальної відповідальності може забезпечуватись як переконанням, заохоченням, так і примусом; 3) ініціатором даного виду соціальної відповідальності виступає держава та державні органи; 4) може виступати у вигляді позитивної (перспективної) відповідальності, що виражається у свідомому ставленні суб'єктів до своїх обов'язків та стимулюванні, заохоченні такої поведінки з боку держави, або у вигляді негативної (ретроспективної) відповідальності, що виражається у застосуванні заходів державного примусу за порушення (невиконання чи неналежне виконання) суб'єктом свого обов'язку.

Поняття «конституційно-правова відповідальність» включає як ознаки, спільні для понять «відповідальність», «соціальна відповідальність» та «юридична (правова) відповідальність», так і власні специфічні особливості. В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко визначили конституційно-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності, що передбачає належне сумлінне виконання суб'єктами конституційного права своїх обов'язків (позитивний аспект) або настання негативних наслідків чи небажаної зміни конституційно-правового статусу для цих суб'єктів за порушення норм чинного конституційного права (негативний аспект)¹². Їхню думку поділяє Т.І. Тарахонич¹³, вважаючи таке комплексне визначення конституційно-правової відповідальності найбільш вдалим.

На нашу думку, не варто розглядати конституційно-правову відповідальність лише як різновид юридичної відповідальності, оскільки, по-перше, таке трактування звужує відповідальність суб'єктів конституційних відносин лише до відповідальності перед державою та іншими суб'єктами конституційних правовідносин і не враховує інших соціальних суб'єктів, від імені яких суб'єкти конституційних відносин забезпечують управління загальносуспільними справами (мова йде про громадянське суспільство та його утворення, відносно яких конституційне положення про визнання народу єдиним джерелом влади є недостатнім, не охоплює їх у повному обсязі, хоча вони й делегують свої повноваження суб'єктам конституційних відносин). По-друге, конституційно-правовій відповідальності властиві не лише риси юридичної відповідальності у чистому вигляді, а й риси соціальної відповідальності (суб'єкти конституційних відносин відповідальні не лише перед державою та іншими суб'єктами у цій сфері, а й перед суспільством як суб'єктом соціальних відносин). Тому пропонується розглядати конституційно-правову відповідальність як різновид соціально-правової, а не суто юридичної (правової) відповідальності.

О.Ф. Скакун наголошує на такій ознаці конституційно-правової відповідальності як її визначеність у нормах Конституції України, які є нормами прямої дії¹⁴. На нашу думку, такий підхід надто звужує сферу нормативно-правового визначення даного виду відповідальності, оскільки конституційно-правова відповідальність визначена не лише у нормах Основного Закону України, а й в окремих конституційних законах, які визначають правовий статус суб'єктів конституційних відносин (позитивна відповідальність – у формі повноважень, завдань та функцій, а негативна – у формі конституційно-правових санкцій).

В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко¹⁵, Т.І. Тарахонич¹⁶ виділяють такі ознаки конституційно-правової відповідальності, як системотворчий характер (визначення на конституційному рівні загальних принципів юридичної відповідальності за порушення законодавства України для інших видів юридичної відповідальності); наявність самостійних конституційних санкцій як міри юридичної відповідальності за конституційний делікт; особливі підстави конституційно-правової відповідальності (для позитивної (перспективної) – юридичний факт набуття спеціального конституційного статусу, а для негативної (ретроспективної) – юридичний факт конституційного делікту).

На думку С.В. Бобровник, до ознак конституційно-правової відповідальності належить також те, що вона має політичний характер; є основним інститутом публічного права; настає як у випадку вчинення правопорушення, так і при невиконанні обов'язку; є засобом охорони та захисту Конституції¹⁷. Аналізуючи даний підхід, варто зазначити, що конституційно-правова відповідальність є не стільки засобом охорони та захисту Конституції, скільки засобом охорони та захисту закріпленого у конституційно-правових нормах (у нормах не лише Конституції, а й у нормах конституційних законів) існуючого конституційного ладу України.

Таким чином, на основі взаємозв'язку поняття «конституційно-правова відповідальність» з категоріями «юридична відповідальність», «соціальна відповідальність» та «відповідальність», а також враховуючи наукові підходи до розуміння конституційно-правової відповідальності, можна виокремити наступні її ознаки:

1) вона є різновидом соціально-правової, а не суто юридичної (правової) відповідальності;

2) визначена у конституційно-правових нормах (нормах Конституції та конституційних законів України;

3) належить до інститутів публічного права;

3) має системотворчий характер (визначає на конституційному рівні загальні принципи юридичної відповідальності за порушення законодавства України для інших видів юридичної відповідальності);

4) носить політичний характер (поширюється на тих суб'єктів конституційних відносин, які одночасно є суб'єктами політики та здійснюють політичну владу);

5) виступає як у формі позитивної (перспективної), так і у формі негативної (ретроспективної) відповідальності;

6) має особливі підстави застосування (для позитивної (перспективної) відповідальності – юридичний факт набуття спеціального конституційного статусу, а для негативної (ретроспективної) відповідальності – юридичний факт конституційного делікту).

Отже, конституційно-правова відповідальність – це визначений конституційно-правовими нормама вид соціально-правової відповідальності, який передбачає належне виконання суб'єктами державно-політичних відносин своїх обов'язків у зв'язку з набуттям ними спеціального конституційного статусу та здійсненням політичної влади, а також встановлює негативні наслідки у вигляді конституційно-правових санкцій у разі вчинення ними конституційного делікту. Дане поняття є науковою категорією, з якої розпочинається процес наукового дослідження проблеми конституційно-правової відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин. На базі поняття конституційно-правової відповідальності можливі: 1) наукове дослідження та подальше юридичне закріплення загальних засад позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) конституційно-правової відповідальності, які поширюються на всіх суб'єктів державно-політичних відносин; 2) диференціація та подальше юридичне закріплення специфічних рис позитивної (перспективної) та негативної (ретроспективної) конституційно-правової відповідальності окремих суб'єктів державно-політичних відносин; 3) наукове дослідження тенденцій подальшого розвитку інституту конституційно-правової відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин України в транзитному (перехідному) суспільстві; 4) розробка та обґрунтування основних напрямів удосконалення механізму конституційно-правової відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин.

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпін, 2009. – С. 177. 2. *Філософський словарь* / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М., 1981. – С. 267. 3. *Плахотный А.В.* Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы). – Харьков, 1972. – С. 46. 4. *Макаренко Л.О.* Соціальна відповідальність як чинник взаємозв'язку особи та суспільства // Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / За заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2009. – С. 6; *Бобровник С.В.* Юридична відповідальність // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К., 2006. – С. 498. 5. Там само. – С. 499 – 500. 6. *Марчук В.М., Ніколасва Н.В.* Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К., 2004. – С. 251. 7. *Бернштейн Д.И.* Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения. – Ташкент, 1989. – С. 35. 8. *Макаренко Л.О.* Цит. праця. – С. 21. 9. *Оніщенко Н.М.* Загальнотеоретичні засади юридичної відповідальності // Інститут юридичної відпові-

дальності у демократичних правових системах: Монографія / За заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К., 2009. – С. 36. **10.** Там само. – С. 36. **11.** Там само. – С. 39. **12.** *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційно-правова відповідальність // *Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К., 2002. – Вип. 13. – С. 118. **13.** *Тарахонич Т.І.* Види юридичної відповідальності: теоретико-методологічні підходи // *Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Монографія / За заг. ред. Н.М. Оніщенко.* – К., 2009. – С. 60. **14.** *Скакун О.Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Харьков, 2000. – С. 472. **15.** *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Цит. праця. – С. 118. **16.** *Тарахонич Т.І.* Цит. праця. – С. 60–61. **17.** *Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. / За ред. О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко.* – К., 2008. – С. 302.